

**И ПАК ЗА ДВОЙСТВЕНИЯ ПОДХОД НА ЕС: ПРЕДЛОЖЕНИЯ DE LEGE FERENDA С ОГЛЕД НЕВЪЗМОЖНОСТТА ЕС ДА СТАНЕ СТРАНА ПО ЕКПЧ И ЗАСИЛЕНАТА ЕФЕКТИВНОСТ НА ХАРТАТА НА ОСНОВНИТЕ ПРАВА НА ЕС
Проф. д. ю. н Атанас Семов, СУ „Св. Кл. Охридски”**

AGAIN ON THE DOUBLE APPROACH OF EU – DE LEGE FERENDA PROPOSALS CONCERNING THE IMPOSSIBLE ADHESION OF THE EU TO THE EUROPEAN CONVENTION OF HUMAN RIGHTS AND THE ENFORCED EFFECTIVENESS OF THE EU CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS

Prof. Atanas Semov, D.Sc.

Abstract: 18th December 2018 – the Court of justice of the EU declared impossible the EU accession to the European convention of Human rights. According it's Avis 2/13 the specific nature of EU (as supranational union of sovereign states and citizens) does not allow any external judicial control (as that of the European court in Strasbourg) so foes not allow the EU to join the Convention. Two solutions appear possible: new efforts for overcoming the problems, stressed out by the CJEU (I) or an effort to find an alternative to the accession (II). The first one is obvious but unpredictable if not impossible. The second one is still banned by public silence, but it seems to me more probable and that is why I propose here down my view on a possible solution of some of the problems – without accession. May be the ideas I share are too bold or premature, but surely original. I can generally name it “To give the EU member states a “Strasbourg” legislative initiative within the EU”.

Keywords: CJ, 18. 12. 2014, Avis 2/13, EU accession to the European convention of Human rights, Draft agreement of EU accession to the ECHR, Member states legislative initiative within the EU, De lege ferenda proposals

На 18 декември 2014 г. Съдът на ЕС призна, че присъединяването на ЕС към ЕКПЧ е невъзможно.

И преди това съм си позволявал да пиша, че особената природа на ЕС (като наднационален съюз на суверенни държави и граждани) не допуска той да бъде подчинен на външен съдебен контрол (на ЕСПЧ) и да се присъедини към ЕКПЧ.

Сигурно е, че и двата подхода са възможни: нови усилия за преодоляване на проблемите, посочени от СЕС (**I**), или търсене на алтернатива на присъединяването (**II**). В края на 2015 г. и двата подхода изглеждат възможни. Първият е очевиден, но непредвидим. За втория все още никой не иска да говори публично, но ми се струва повороятен и затова ще предложа свое виддане за възможното решение без присъединяване – може би дръзко или поне преждевременно, но поне съвсем оригинално в общоевропейски мащаб¹.

I. Подновяване/продължаване на усилията за присъединяване

Най-малкото заради политическа целесъобразност (иначе е неудобно пред хората, а и задължението за присъединяване, закрепено в чл. 6 на ДЕС, изисква полагането на още усилия) Комисията ще опита да подготви (и предговори!) нов проект на споразумение за присъединяване². Генералният адвокат по делото, завършило с произнасянето на историческото Становище 2/13, г-жа Джулиан Кокот изрично подчертава

¹ Предвид правилата на настоящото издание, участието си в което смяtam за **висока чест и акт на дълг пред светлата памет на силния български учен и прекрасен човек проф. Росен Ташев**, ще огранича анализа си само да някои основни въпроси.

² Тази възможност бе обсъждана широко в рамките на международната конференция „*ЕС като международен фактор: какви са перспективите след Становище 2/13 на СЕС?*”, <http://www.iee-ulb.eu/fr/events/2015/04/conference-megret>.

в своите Заключения възможността за внасяне на изменения в досегашния проект³. В същия дух само дни след произнасянето на съюзния съд убеденият радетел на присъединяването проф. Жан-Пол Жаке⁴ категорично заключи, че „редица от изискванията на СЕС могат да бъдат удовлетворени с леки изменения в проекта”⁵.

Основният въпрос обаче е дали проблемът не излиза отвъд възможностите на една редакция на Проекта за споразумение (ПС)? Според мен отговорът е положителен (с отрицателни последици) – и произнасянето на СЕС само го потвърди⁶:

този Европейски съюз не може да се присъедини към тази конвенция!

1. Обща рамка на проблемите.

Задълбоченият прочит на становището на СЕС показва ясно, че съществените проблеми произтичат от самата природа на ЕС. Съюзът не е нито държава, нито подобна на държава организация⁷, а интеграционна общност на суверенни държави, които са ограничили своя суверенитет (първоначално в „ограничени”⁸, днес вече „във все пошироки”⁹ области) и са прехвърлили на Съюза част от своите компетенции (изцяло – в областите на изключителна компетентност на ЕС, частично – в останалите изрично определени области)! Това му позволява да упражнява *власт* и да приема решения *вместо* държавите-членки. Обхватът и обемът (интензитетът) на така предоставените правомощия, макар по принцип изрично уредени в Учредителните договори (УД), постоянно изискват изясняване, уточняване, тълкуване, конкретизиране и преценка. За да е стабилен съюзът, ДЧ не могат да възложат тази задача другому, освен на „конституционния”¹⁰ съд на ЕС в Люксембург¹¹ (той и затова е създаден)! Но именно тази му роля прави невъзможно подчиняването му на какъвто и да било външен контрол…

Всеки дуализъм в тази преценка би накърнил единството и ефективността на интеграционния механизъм. Допускането на външен контрол от страна на ЕСПЧ неизбежно води до негова собствена преценка (относно компетенциите). И ако дори по отношение на федералните държави това е допустимо (доколкото федерираните единици

³ За съжаление (или пък неизбежно предвид логиката на СЕС, която се опитвам да разчета по-нататък,) Съдът не възприе в своето становище основните елементи от мнението по делото на авторитетния генерален адвокат Кокот относно възможните изменения в Проекта за споразумение с оглед гарантиране на двойната цел: присъединяване заедно със зачитане на съществените особености на Съюза…

⁴ Дългогодишен Директор на Правната служба на Съвета на ЕС, днес Почетен директор и специален съветник на Съвета, Почетен ректор на Университета на Страсбург и Почетен доктор на Софийския университет, постоянен лектор в Международната магистърска програма „Право на ЕС“ в ЮФ на СУ, пред чиято компетентна аудитория представих за първи път настоящия текст.

⁵ Jacqué, J.-P., *Non à l'adhésion à la Convention européenne des droits de l'homme ?*, Droit de l'Union européenne, <http://www.droit-union-europeenne.be/412337458/2394230/posting/texte>, 23. 12. 2014.

⁶ Споделих подобно виждане още в Семов, А. Права на гражданите на Европейския съюз. Том I. Правен режим на защитата на правата на човека в Европейския съюз, С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013.

⁷ Подробно по този въпрос виж в МУТОН, Ж.-Д. Държавата-членка между суверенитета и зачитането на нейната идентичност: какъв Европейски съюз? – В: Кристоф-Чакалов, М.-Ф. и др. Лекции на Международната магистърска програма Право на ЕС. Том II. Актуални проблеми на ЕС, С.: СУ „Св. Кл. Охридски“, 2013, с. 223; и в СЕМОВ, А. ЕС отвъд суверенитета, ЕС на основата на суверенитета. 65 години от декларацията на Моне и Шуман. Публична лекция по повод приключването на 3-годишен проект на „Катедра „Жан Моне“ на ЕС, www.eubg.eu.

⁸ CJCE, 15. 7. 1964, *Costa c/ ENEL*, 6/64, Rec. 1149, spéc. p. 1159.

⁹ CJUE, 18. 12. 2014, *Avis 2/13*, § 157. Впрочем тук неизбежно възниква въпросът как британското искане за премахване на формулатата „все по-тесен съюз“ ще се отрази на практиката на СЕС…

¹⁰ Всe по-убедено смяtam, че в това определение кавички вече не са необходими…

¹¹ СЕС напомня конституционната структура на Съюза, отразена в принципа на предоставената компетентност, закрепен в чл. 4, § 1 и в чл. 5, § 1 и 2 на ДЕС – § 165 на Становище 2/13. Самата природа на ЕС предполага да не бъдат засягани по никакъв начин „нищото на защита, предвидено в Хартата, както и приматът, единството и ефективността на съюзното право“.

не са суверенни и въпросите за компетентността са уредени в рамките на федералната държава), то по отношение на не-федералния съюз на суверенни държави това е недопустимо.

От друга страна, да се променя Конвенцията е немислимо и практически невъзможно, защото установените от СЕС проблеми засягат самата същност на механизма за външен контрол от страна на ЕСПЧ, който би се лишил от смисъл, ако бъде изменен съществено.

Всеки от предложените в ПС механизми (предварително признане на СЕС, механизъмът на съ-ответника и т. н.) обаче неизбежно допускат (по-широва или по-ограничена) възможност ЕСПЧ сам да преценява чия е отговорността (на ДЧ или на самия ЕС), resp. чия е компетентността в съответната материя. Той например ще може сам да преценява дали по даден въпрос „СЕС вече се е произнесъл” или не (за да го покани да го направи)¹². СЕС бе доста критикуван за своето становище¹³. Според мен обаче той постанови **единствено възможното становище** (ако изпълни съвестно възложената му задача)¹⁴. И мисля, че **отговорността е не на СЕС, а на държавите-членки**. Задачата може би бе сгрешена (изначално неизпълнима) в условието си: от една страна, ДЧ овластиха (мнозина основателно смятат, че „задължават”¹⁵) ЕС да се присъедини към ЕКПЧ (чл. 6, § 2 на ДЕС), от друга, поставиха в Протокол № 8 относно чл. 6, § 2 изключително ограничителни (и практически неизпълними) условия.

СЕС просто постави предвидените в Протокол № 8 относно чл. 6, § 2 на ДЕС условия над задължението за присъединяване по чл. 6, § 2 на ДЕС¹⁶. Ерго: *присъединяването* (задължително според чл. 6, § 2 на ДЕС) *няма смисъл, ако не отчита особеностите на ЕС и неговото право* (задължително според Протокол № 8) – следователно **изпълнението на задължението за присъединяване е възможно само при условията по Протокола**¹⁷.

¹² Виж напр. цитираната в § 136 позиция на българското правителство.

¹³ Някои анализатори определиха, че „*отсъждането на СЕС е в голяма степен политическо, облечено в юридически дрехи...*” – BARNARD, C. Opinion 2/13 on EU accession to the ECHR: looking for the silver lining, [EU Law Analysis](http://eulawanalysis.blogspot.be), <http://eulawanalysis.blogspot.be>.

Проф. Жаке обаче подхожда от точно обратния ъгъл: „едно съдебно решение не трябва да се анализира на основата на предполагаемите политически намерения (цели) на съдията”! – JACQUÉ, J.-P. Non à l’adhésion à la Convention européenne des droits de l’homme ?, Droit de l’Union européenne, 23. 12. 2014, <http://www.droit-union-europeenne.be/412337458/2394230/posting/texte>.

Известни са както по-общи твърдения – напр. че СЕС е искал на всяка цена да отхвърли проекта (LOCK, T. Oops! We did it again – the CJEU’s Opinion on EU Accession to the ECHR, Verfassungsblog on matters Constitutional, www.verfassungsblog.de) или че е впечатляваща (недопустима?) настойчивостта, с която „СЕС смело се хвърля на „конституционния” терен”... (напр. LABAYLE, H. La guerre des juges n’aura pas lieu. Tant mieux ? Libres propos sur l’avis 2/13 de la Cour de justice relatif à l’adhésion de l’Union à la CEDH, ELSJ, <http://www.gdr-elsj.eu/2014/12/22/elsj/la-guerre-des-juges-naura-pas-lieu-tant-mieux-libres-propos-sur-lavis-213-de-la-cour-de-justice-relatif-a-ladhesion-de-lunion-a-la-cedh/>), така и по-конкретни упречи (като че СЕС извежда аргументи дори от невлезлия в сила Протокол № 16 към ЕКПЧ – Тобиас Лок дори е категоричен: „Съдът открива проблеми в почти всеки аспект на Проекта” – LOCK, T. Op. cit.)...

Прави впечатление и непоследователният стил (методика) на СЕС – относно „спецификите на ЕС” той подхожда много широко и прави изключително мащабен и цялостен анализ, докато по отношение на Пространството на свобода, сигурност и правосъдие подхожда „букалнистки” (тук Жан-Пол Жаке е безмилостен: „СЕС се скрива зад буквения прочит на Споразумението”! – Jacqué, J.-P. Op. cit.); съсредоточава се само върху конкретните текстове на Проекта и по никакъв начин не се престрарашава (за да не допуснем, че всячески избегва) да му направи прочит било по-философски, било в перспектива – и да очертае възможните изменения (подобрения) с оглед преодоляването на проблемите.

¹⁴ Един от малкото анализи в подкрепа на становището на СЕС виж в BARNARD, C. Op. cit.

¹⁵ Както самият СЕС признава (§ 160-162).

¹⁶ Аргумент от § 164 на Ставнище 2/13.

¹⁷ СЕС неслучайно подчертава, че Протокол № 8 има същата правна сила, като Договорите (§ 161).

Така се оказахме изправени пред един наглед **парадоксален затворен кръг:** именно особеностите на ЕС налагат той да се присъедини към ЕКПЧ, но присъединяването е невъзможно, ако не се запазят (съобразят) тези негови особености!¹⁸ Цялостната досегашна практика на СЕС, единствена очертала „природата“ или „специфичните особености“ на ЕС, показваше, че присъединяване е невъзможно. В Становище 2/13 Съдът с педагогично старание изброя проявите на тази дълбока оригиналност (всъщност просто повтори, за неразбралите...) – прояви, които изглежда не могат да бъдат зачетени в рамките на един механизъм, създаден и годен единствено за държавни образувания.

Проблемът не е просто в това, че Съюзът не може да бъде разглеждан като държава (за разлика от всяка друга страна по Конвенцията) – а в това, че се състои от суверенни държави, чийто суверенитет (и идентичност!) при това е длъжен да зачита (според категоричната и неслучайно актуализирана/засилена с ДЛ разпоредба на чл. 4 на ДЕС)²⁰. Същевременно членуващите в ЕС държави могат сами да отговарят пред ЕСПЧ за всяко установено от него нарушение на ЕКПЧ. И което е още по-съществено, след осъждане са длъжни „да вземат всички мерки, за да преустановят нарушението на ЕКПЧ“.

2. Общи измерения на бъдещ нов проект на споразумение.

Въз основа на изложеното в т. 1 мисля, че дори Комисията (а това в крайна сметка означава отново ДЧ) да се **опита да подготви нова редакция на ПС** (което тя сигурно ще направи...), този опит ще приключи по същия начин и по същите причини²¹.

2.1. Навсякъде е възможно лесно да се намери решение на някои от проблемите, които си позволяват да квалифицирам като „относително технически“. Чрез редакция на съответните разпоредби на проекта и/или на Договорите, може да се преодолеят резервите относно:

2.1.1. проблемите на евентуално различно тълкуване на ХОПЕС и на ЕКПЧ и съотношението между чл. 53 на ХОПЕС и чл. 53 на ЕКПЧ (обсъдено от СЕС с голямо внимание в § 182-190)²²;

2.1.2. проблемите, свързани със зачитането на чл. 344 на ДФЕС, изискващ ДЧ да не уреждат извън Съда на ЕС никакви спорове помежду си, свързани с Правото на ЕС (обсъдено от СЕС в т. 201-214)²³;

¹⁸ Разгледал съм този въпрос подробно в Семов, А. Права на гражданите на Европейския съюз. Том I. Правен режим на защитата на правата на човека в Европейския съюз, С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013.

¹⁹ В § 155-176 на становището си той сам декларира, че само „припомня конституционната рамка на ЕС“...

²⁰ Съюзът представлява „структуррирана система от принципи, норми и взаимозависими правоотношения, които обвързват взаимно самия Съюз и неговите държави-членки, както и последните помежду им“ (§ 167) – „за разлика от всяка друга договаряща страна“ (§ 156).

²¹ Да не забравяме, че ще се изисква и добра воля на другите държави – страни по Конвенцията, (които не членуват в ЕС), като се отчита и фактът, че присъединяването на ЕС към ЕКПЧ всъщност е неудобно за тях!

²² Тук можем да споменем и проблема за множеството съвпадащи (изцяло или частично...) разпоредби на ЕКПЧ и ХОПЕС, по отношение на които остава реална опасността от разнородна практика (въпреки или тъкмо заради разпоредбата на чл. 52 (3) ХОПЕС... Само по себе си проблем възниква и от това, че с присъединяването практиката на ЕСПЧ би станала напълно обвързваща за СЕС...)

Оказа се невярно, че придаването на правна сила на ХОПЕС ще направи по-лесно присъединяването на ЕС към ЕКПЧ – получи се точно обратното: сега СЕС вади и от Хартата аргументи спрещу ЕКПЧ...

²³ Тук проблемът засяга самото съществуване на принципа на взаимното доверие между държавите-членки, по силата на който „всяка държава-членка споделя с всички други държави-членки и приема, че те споделят с нея поредица от общи ценности, на които се основава Съюзът. ... Това схващане предполага и обосновава съществуването на взаимно доверие между държавите членки относно признаването на тези ценности и следователно относно зачитането на правото на Съюза, което ги прилага“ (§ 168). И този елемент има, според СЕС, „фундаментална важност“ (§ 191). Това свое виждане СЕС развива по особено ясен начин в знаковото дело CJUE, 26. 2. 2013 (голям състав), *Melloni*, C-399/11.

2.1.3. проблемите, свързани със спецификите (и в частност ограничената компетентност на СЕС) в материала на Общата политика по външните отношения и сигурността (обсъдени от СЕС учудващо подробно в § 249-257)²⁴.

2.2. Невъзможно обаче ми се струва да се преодолеят проблемите, които могат да бъдат квалифицирани като „същностни”.

2.2.1. Базовият въпрос за особения правен статус на членуващите държави и ключовото значение на принципа на взаимно доверие между тях (обсъдено от СЕС в § 191-195).

2.2.2. Проблемите на механизма на съ-ответника²⁵ (обсъдени от СЕС изключително широко и задълбочено в § 221-235)²⁶.

2.2.3. Проблемите в новия механизъм за предварително произнасяне на СЕС (очертани от СЕС също изключително широко в § 236-248)²⁷.

2.2.4. Подчиняването на ЕС и в частност на СЕС (и засягането на особените му правомощия, разбирај монопол) на външен контрол (обсъдено от СЕС в § 181-184)²⁸.

2.2.5. Към този кръг проблеми (или отделно, но в контекста на въпроса за монопола на СЕС), трябва да се отнесат въпросите, свързани с Протокол № 16 към ЕКПЧ (обсъдено от СЕС в § 196-200)²⁹.

Тъй като допустимият обем на тази публикация не ми позволява да навляза в подробна аргументация, ще си позволя само да заключа, че според мен при сегашната редакция на Протокол № 8 присъединяване на ЕС към ЕКПЧ е невъзможно³⁰...

Съдии в Страсбург обаче „отхвърлят подобен автоматизъм” по делото *Tarakhel*, „ехото от което очевидно е достигнало веднага до Люксембург, още през ноември 2014 г.”

²⁴ Съдебният контрол над тези актове, действия или бездействия на Съюза би бил поверен само на външен за Съюза орган – resp. ЕСПЧ би имал възможност (би бил принуден?) да тълкува правото на ЕС в материя, в която самият СЕС няма такава компетентност. Това обаче може да се разглежда и като плюс – така гражданите ще имат поне възможност за външна защита (пред ЕСПЧ), докато нямат такава по вътрешното съюзно право (пред СЕС).

²⁵ Настоявам това понятие да се изписва именно така (с тире), тъй като иначе води към думата „съответен”, която има съвсем различен смисъл. В своето предходно изследване („Права на гражданите на Европейския съюз. Том I. Правен режим на защитата на правата на човека в Европейския съюз”, 2013, УИ „Св. Климент Охридски”) преди да се появи официален български превод на ПС (не непременно много добър...), предлагах понятието да бъде „втори ответник”, изключително и предвид особеностите на вторичното във времето присъединяване на втория ответник...

²⁶ Възможността ЕСПЧ сам да решава дали да привлече/допусне съ-ответник в крайна сметка отново дава възможност именно на ЕСПЧ (а не на СЕС) да се произнася относно компетентността!

²⁷ Механизмът за предварително произнасяне на СЕС би имал смисъл само ако преценката прави самият СЕС, а не, както сега, ЕСПЧ. И ако сезирането му се отнася не само до валидността (ако е предвидено), а и до тълкуването на съюзните правни норми. А вярно е и обратното: въпреки измененията в хода на подготовката, така и не бе предвиден (а и дали е възможен?) ефективен механизъм за задължаване на ЕКПЧ да се съобразява с произнасянето на СЕС. Това е **един от парадоксите:** присъединяването би подчинило СЕС на ЕКПЧ, но за ЕС и неговите ДЧ от определяща важност е точно обратното (арг. от делата *Bosphorus* и *Matthews*, виж по-нататък!).

²⁸ Тук може би сме изправени пред още един **ПАРАДОКС НА ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО:** искаме да поставим ЕС под външен контрол, но ЕС е структура, чиито специфики не позволяват външен контрол... Т.е. самата идея за „външен контрол” е несъвместима с дълбоката същност (*«la nature intrinsèque»*) на Европейския съюз...

²⁹ Възможността националните върховни съдилища да заобикалят СЕС чрез преюдициално запитване до ЕСПЧ (макар и само относно тълкуването на ЕКПЧ) очевидно притеснява СЕС и явно няма да е достатъчната предполагаемата (изискваната) особена „*етика на отговорността* (нещо повече от етиката на убеждението)”, за която вдъхновено говори Жан-Марк Сове – SAUVÉ, J.-M. *Introduction – dans: La Convention européenne de sauvegarde des droits de l'homme et des libertés fondamentales*, Table ronde organisée par le Conseil des barreaux européens, 20 mai 2011 Luxembourg.

³⁰ Незачитането на „дълбоката същност” на ЕС е много проблематично. „Поради принадлежността си към Съюза ДЧ са приели, че отношенията помежду им в областите, в които са прехвърлили правомощия към Съюза, се ureждат от правото на Съюза, изключвайки, ако е необходимо, всяка друга правна уредба” (§ 193).

3.Ако приемем, че при действието на Протокол № 8 присъединяване не е възможно, се откриват само две възможности

3.1.Премахване на пречките пред присъединяването. Тази възможност разглеждам като по-скоро теоретична...

3.1.1. Премахване на нормативните пречки.

➤Изменения на Протокол № 8. Най-същественият проблем произтича от изискването на Протокол № 8 присъединяването „да отразява необходимостта от запазване на съществените особености на ЕС”. Този текст би могъл да бъде отменен (малко вероятно) или изменен от ДЧ (макар и не по реда на опростена процедура). Това обаче, макар да освободи СЕС от формалното задължение да следи дали Проектът на споразумение е съобразен с това изискване, не решава изобщо посочените проблеми, свързани със самата природа на ЕС...

➤Изменения в УД. Струва ми се напълно немислимо в Договорите да се направят такива изменения (въщност относно „природата на ЕС”), че бъдещите правомощия на ЕСПЧ да не ги „засягат”...

➤Според проф. Жаке „съпротивата” на СЕС може да бъде преодоляна чрез включване на Споразумението за присъединяване в първичното право на ЕС³¹ (navярно чрез нов протокол към Договорите). Това обаче едва ли ще премахне обективните практически проблеми, свързани с действието на предвидените механизми (най-вече с неизбежното произнасяне на ЕСПЧ относно режима на компетенциите в ЕС)...

3.1.2.Премахване на проблемите в природата на ЕС. Както и да изглежда текстът на евентуален бъдещ нов проект на споразумение, той неизбежно ще бъде подложен на новаоценка на СЕС – обратното би означавало огромен риск от бъдещо отхвърляне от СЕС на бъдещия договор по друг процесуален ред, което СЕС несъмнено не би се поколебал да направи. И не заради ревност, а заради самите проблеми: струва ми се неизбежно СЕС винаги – както и да изглеждат отделни разпоредби на УД – да установява, че ЕСПЧ не може да се произнася по въпроси, които не просто са част от запазената компетентност на самия СЕС, но и засягат най-съществените конституционни елементи на съюзната конструкция.

Не виждам как могат да се направят такъв вид изменения (въщност засягащи „природата на ЕС”), без бъдещите компетенции на ЕСПЧ да продължат да „засягат” тази природа...³²

Поради това ми се струва, че премахването на пречките пред присъединяването практически е по-скоро невъзможно. Повтарям тезата си: Съюзът (в този си вид) не може да се подчини на контрола на ЕСПЧ, без да бъдат засегнати най-съществените му основополагащи особености.

А има и още нещо: все пак е известно, без да е публично, че желанието на ДЧ за съществяване на присъединяването въобще не е толкова силно... И макар че всички ДЧ са изложили по делото пред СЕС положителни становища относно ПС, немалко от тях силно симпатизират на негативното становище на Съда в Люксембург...

3.2.Намиране на алтернатива на присъединяването

Присъдата на СЕС е ясна и незаобиколима: „...присъединяването може да компрометира равновесието, на което се основава Съюзът, както и автономията на неговото право” (§ 194).

³¹ „Едно по-радикално разрешение може да се изрази в изменение на Договорите за включване в самите тях на Споразумението за присъединяване, след някои изменения. В този случай законодателят ще наложи своята воля.” – Jacqué, J.-P., Op. cit.

Въпросът е дали изобщо има такава воля и дали само воля е достатъчна...

³² Можем да смятаме за сигурно: каквато и форма да получи един бъдещ нов проект на споразумение за присъединяване, той неизбежно ще бъде подложен отново на преценката на СЕС, който пък отново ще брани с всички сили своите компетенции по тълкуването на „конституционната рамка” на ЕС и неговата „същностна природа”...

Следователно ни остава да търсим разрешение на проблемите без присъединяване (било официално се откажем от присъединяване – малко вероятно понеже е политически неизвинимо, било поне докато... се преодолеят проблемите пред присъединяването, „някога, но не сега”...). Това ми изглежда по-възможно и поради това по-добро решение. Конкретните измерения зависят от същността на проблемите, възникващи от не-присъединяването (респ. на причините да се иска присъединяване), които проследявам накратко нататък.

II. Възможни разрешения в случай на не-присъединяване

Навярно би било добре те да съответстват на основните причини да се иска присъединяване на ЕС към ЕКПЧ (с чл. 6, § 2 на ДЕС).

1. Бих си позволил да сведа (обобщя) основните проблеми до три групи

1.1. Проблемът на държавите членки

Проф. Анри Лабайл определя, че „спрямо другите държави – страни по Конвенцията положението на ДЧ на ЕС е изначално дискомфортно поради факта, че ЕО/ЕС не е страна по Конвенцията – и това положение постепенно става непоносимо”³³. За самия ЕСПЧ пък ЕКПЧ е „конституционен инструмент от европейски публичен ред” (в решението по делото *Loizidou*³⁴).

Проблемът на ДЧ е сериозен: те са страни по Конвенцията и ЕСПЧ ги контролира, вкл. за националните актове по прилагането на ПЕС! При това проблемът става все по-широк, тъй като все по-широкообхватна става компетентността на ЕС – и респективно все повече стават поводите (възможностите) за засягане на основните права на човека (гарантирани от ЕКПЧ) от съюзните актове (и/или от националните актове по прилагането им)...

Иначе казано: ако през 50-те години в материјата на въглищата и стоманата бе малко вероятно общностен правен акт да наруши или да предизвика нарушаване на някое гарантирано основно право, днес съюзните актове създават преки правни последици в повече от тридесет – една от друга по-важни, вкл. за гражданите, матери³⁵... В същото време (последните две десетилетия) стана факт не само лавинообразно нарастване на броя на държавите – страни по ЕКПЧ (и сред тях всички 13 нови ДЧ от Централна и Източна Европа), респ. на броя на жалбите до ЕСПЧ (достигнал над 160 000 висящи през 2011 г.), но и видимата воля на ЕСПЧ за усилен контрол и недопускане на изключения, дори (нямаше как да не се намери повод) и по отношение на нарушения, свързани с (изпълнението на) правни актове на ЕС. Всичко това – както многократно е посочвано – доведе ДЧ на ЕС до абсурдната ситуация в определен случаи (но вече не изключения) да трябва да избират между задълженията си по Правото на ЕС (достатъчно безусловни) и задълженията си по ЕКПЧ (достатъчно категорични)...

Дълги години ЕСПЧ „проявяваше сдържаност и сякаш съзнателно се стремеше да отбягва съюзната тема – от делото *Cantoni c France*³⁶ до делото *Matthews c. Royaume Uni*^{37,38}). Но това затишие пред буря не можеше да продължи безкрайно. През 2005 г. (след мъчително 7-годишно обмисляне) с произнасянето си по делото *Bosphorus*³⁹ ЕСПЧ прекрати моминската свенливост и гръмко постави въпроса на масата. На масата за

³³ LABAYLE, H. Op. cit.

³⁴ ЕСПЧ, 18. 12. 1996, *Loizidou v. Turkey*, жалба № 15318/89.

³⁵ „Новите компетенции на Съюза го изведоха директно на терена на основните права...” –LABAYLE, H. Op. cit. И, както Лабайл сам посочва: на първо място в материите на Пространството на свобода, сигурност и правосъдие (той говори за „избухване на ЕС на полето на основните права” – от мерките и ограниченията в борбата срещу тероризма до задълженията свързани с мигрантите”)! – ibid.

³⁶ ЕСПЧ, 15. 11. 1996, *Cantoni c France*, жалба № 17862/91.

³⁷ ЕСПЧ, 18. 2. 1999, *Mattheuws c. Royaume-Uni*, жалба № 24833/94.

³⁸ LABAYLE, H. Op. cit.

³⁹ ЕСПЧ, 30. 6. 2005, *Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret Anonym Sirketi c. Irlande*, жалба № 45036/98.

анализи – но и на политическата маса за намиране на решение. Включително навярно и раздразнен от пак пропадналото присъединяване⁴⁰. За да запази добрия тон – а навярно и за да си спести множество нови проблеми и най-вече нови дела – ЕСПЧ наложи доктрината за „презумпцията за еквивалентна защита“⁴¹...

Тази презумпция е удобна, дори красива, но очевидно недостатъчна...

Пред интегрираната държава все така стои дилемата какво да наруши: ПЕС или ЕКПЧ? И ако заради ЕС наруши ЕКПЧ⁴², как след (вече неизбежното) осъждане от ЕСПЧ да „прекрати нарушението“? **Това е ПАРАДОКСЪТ НА НЕПРИСЪЕДИНИЯВАНЕТО!** Когато в ЕСПЧ постъпи жалба срещу правен акт на ДЧ, приет от нея в изпълнение на съюзна норма, но в нарушение на ЕКПЧ, съответната ДЧ се оказва в положение да отговаря за нарушение, извършено заради съюзните ѝ задължения, без да може да (пре)насочи претенцията към този, който е в основата на нарушението – съюзният акт, респ. Съюзът като законодател.

Тук може би сме изправени пред ВТОРИ ПАДАРОКС: големият (ако не основният) смисъл на присъединяването на ЕС към ЕКПЧ е определянето на отговорността⁴³, когато национална норма по прилагане на ПЕС нарушава ЕКПЧ – но това е допустимо единствено ако самият ЕС (чрез своя СЕС) преценява кой трябва да носи отговорността, т. е. чия е компетентността – и ако това е ЕС, той да може да бъде ответник, а не (невинно) виновната държава (действала при обвързана компетентност)!

1.2.Проблемът на гражданите

В своите държави те имат достъп до страсбургската система на външен контрол. Но в ЕС? Съюзът е овластен да приема правни актове, пряко засягащи правната сфера на частните лица. Съюзните правни норми по принцип (по предназначение) са годни да проявят директен ефект. Но адресатите на тези правни норми не могат да се защитят, в случай че съюзните норми нарушават ЕКПЧ – без присъединяване те не разполагат с право на жалба пред ЕСПЧ срещу актовете на ЕС. Възможността да потърсят пред СЕС защита срещу съюзен акт е ограничена както от условията за допустимост (по чл. 263 на ДФЕС, наистина след ДЛ по-широки, но все пак силно лимитирани...), така и от възможното различно тълкуване на ЕКПЧ от СЕС в контекста на УД или на ХОПЕС (въпреки добрата воля на СЕС да се съобразява, „доколкото е възможно“, с практиката на ЕСПЧ).

Нещо повече: самият твърде ограничен достъп до съюзно правосъдие (режимът на правото наиск срещу съюзен правен акт по чл. 263 на ДФЕС) сам по себе си може да се разглежда като несъобразен с чл. 6 на ЕКПЧ!⁴⁴ Но пък много вероятно е присъединяването всъщност да доведе до още по-голямо забавяне на производствата (както пред националните съдилища, така и пред самия ЕКПЧ)...

Проблемът вече е добре познат както на СЕС, така и на ЕСПЧ⁴⁵...

⁴⁰ Тогава, през 2005-а, заради провала на Конституцията за Европа, в която за първи път се закрепваше разпоредбата за присъединяването на ЕС към ЕКПЧ, с която благодарение на ДЛ днес разполагаме в чл. 6, § 1 на ДЕС.

⁴¹ ЕСПЧ приема – предвид наличието на еквивалентна защита на правата на човека в правото на Съюза – че „при определени обстоятелства“ действа презумпция за съответствие на Договорите с Конвенцията (практика, установена с Решение по дело *Bosphorous*).

⁴² Както вече се случи и което продължава да бъде по-вероятно, дори само защото контролният механизъм на процедурата срещу ДЧ пред Съда в Люксембург е много по-...санкционен, от делата пред ЕСПЧ!

⁴³ „... че жалбите да бъдат правилно насочени“...

⁴⁴ Виж напр. решението на Общия съд на ЕС по делото TUE, 25. 4. 2013, *Inuit*, T-526/10.

Подобно виждане виж например в: HART, D. EU judges oppose accession of EU to ECHR, UK human rights blog, <http://ukhumanrightsblog.com/2014/12/22/eu-judges-oppose-accession-of-eu-to-echr>.

⁴⁵ Ярък пример е делото CJCE, 7. 9. 2004, *Kokkelvisserij*, C-127/02, където решението е взето от Големия състав на Съда при заключения отново на генералния адвокат Кокот по преюдициално запитване относно Директивата 92/43/EIO за местообитанията. Недоволната от произнасянето на СЕС страна по делото пред

1.3.Проблемът на самия ЕС

Основна задача на съюзния конституционен законодател е превръщането на ЕС в действителен „правов съюз” с авторитет, позволяващ му да налага ценностите си в отношенията си с останалата част на света⁴⁶. Но именно това е и третият ПАРАДОКС: как ЕС ще продължи да отстоява тази своя претенция сега, когато стана ясно, че е неспособен сам да се подчини на общоевропейската висша норма за най-висшите права?! И как ще налага (своята представа за) общочовешките ценности, след като сам показва подобна ревност към собствените си „особености”? Как ще изисква от държавите, желаещи да се присъединят към него, безусловно спазване на ЕКПЧ (едно от условията за членство по чл. 49 на ДЕС), след като сам той не е готов (не би могъл?!?) да направи това? Най-сетне: как ще изисква от „останалата част на света” зачитане на ценностите, които сам иска да зачита „посвоеум”…

Всъщност всичко до тук може да се обобщи и като „**ИНТЕГРАЦИОНЕН ПАРАДОКС**”: представляващ сам уникален механизъм, чрез който суверенните държави („господари на Договорите”) се подчиняват на над-държавна (наднационална) власт в името на ценностите си. Съюзът се показва негоден сам да бъде подчинен на надсъюзна власт (външен контрол)!

И тъй като така изложените проблеми ми се струват неразрешими в рамките на евентуални нови усилия за присъединяване на ЕС към ЕКПЧ, мисля, че трябва да се търсят възможните други решения.

2.Какви са възможните решения при не-присъединяване?

2.1.Морално-правосъдно. В духа на красивата формула за „етика на отговорността”⁴⁷ всяка национална юрисдикция трябва да се старае (да се смята длъжна да отправя своевременно преюдициални запитвания до СЕС за установяване на противоречие на една съюзна правна норма с ЕКПЧ). Ако обаче и последната национална инстанция не направи това, навярно ще последва дело в ЕСПЧ, той ще осъди съответната държава и нейният върховен съд (както напр. в България предвиждат разпоредбите на процесуалните кодекси) ще отмени вътрешното съдебно решение – но това ще бъде ново дело, по повод което ще може да отправи (вече очевидно наложителното/задължително⁴⁸) запитване до СЕС – и така без да наруши ПЕС, да прекрати нарущаването на ЕКПЧ (ако СЕС обяви съответната съюзна норма/акт за невалидна или поне ѝ даде тълкуване, съобразено с ЕСПЧ). Разбира се, проблемът ще остане, ако СЕС не установи противоречие на съюзната норма с ЕКПЧ, а ЕСПЧ вече е установил (косвено) такова... Тогава държавата пак ще бъде изправена пред дileмата какви мерки да вземе, т. е. кое да наруши...

2.2.Нормативно: Именно затова ми се струва възможно да се помисли⁴⁹ за въвеждане на „**Страсбургски пакет изменения**” в УД. Съгласно задълженията си по ЕКПЧ всяка държава е длъжна да вземе мерки за прекратяване на установено от ЕСПЧ нарушение. Но когато нарушението на една ДЧ на ЕС се изразява в коректно прилагане (още повече – транспониране) на съюзна правна норма, тази ДЧ не може сама да промени съответната съюзна норма (доколкото според УД правото на законодателна инициатива

запитващия холандски съд направи опит да потърси защита в Страсбург с аргумент, че по делото пред СЕС не е имала възможност да вземе отношение по заключението на генералния адвокат (съдържащите се според нея съдържащи грешки). ЕСПЧ обаче обяви жалбата за недопустима с аргумента, че ЕС (тогава ЕО) има самостоятелна правосубектност...

⁴⁶ Съгласно чл. 3, § 5 от ДЕС.

⁴⁷ Sauvé, J.-M. Op. cit.

⁴⁸ Относно разбирането за задължение на националния съдия за отправяне на преюдициално запитване виж в СЕМОВ, А. Съвременно международно правораздаване. Том 2. Съдът на Европейския съюз. С.: Институт по международно право, Институт по европейско право, 2011, и учебния текст „Кой може и кой трябва да отправя преюдициални запитвания”, www.eubg.eu.

⁴⁹ Следващите идеи не съм срещал у никой друг автор и си позволявам да смяtam за напълно оригинални...

е запазено почти изключително за Комисията). Затова в Договорите следва да се предвиди в случаите, когато ЕСПЧ осъди една ДЧ на ЕС, която смята, че коректно е изпълнила свое съюзно задължение, тази ДЧ да има:

2.2.1. право нейното правителство (а не само нейна юрисдикция и само по повод висящо пред нея дело) да сезира СЕС със запитване за валидност на съответната съюзна норма – така ако СЕС прогласи невалидността на тази норма (или я разтълкува в съгласие с ЕКПЧ), за ДЧ ще отпадне задължението да я изпълнява (респ. ще отпадне нарушението на ЕКПЧ);

2.2.2. неограничено от 2-месечния преклuzивен срок (по чл. 263 на ДФЕС) право наиск за отмяна на съюзна норма, когато основанието за отмяна е в противоречие с ЕКПЧ, прогласено (макар и косвено) от ЕСПЧ;

2.2.3. независимо от това на ДЧ да се признае и неограничено право на възражение за неизпълнение на съюзно задължение (в производството срещу ДЧ по чл. 258 на ДФЕС) заради прогласено от ЕСПЧ противоречие с ЕКПЧ.

2.2.4. Отделно на ДЧ може да се предостави и право на „инцидентна законодателна инициатива (strasбургска инициатива)“ – независимо от преценката (и волята) на Комисията (и независимо от евентуалното прилагане на посочените по-горе спосobi) – всяка ДЧ да може да внася (пред съюзната институция, автор на акта, който е в основата на нарушението) проект за изменение на този акт с оглед прекратяване на противоречието с ЕКПЧ (при това както след осъждане от ЕСПЧ, така и преди евентуално осъждане – за да го избегне) – т. е. винаги, когато по повод прилагането на една съюзна норма държавата сама установи (предположи), че тази норма противоречи на ЕКПЧ и ако я приложи, ще наруши Конвенцията. В случай на евентуална грешна преценка в този смисъл, съюзният законодател ще може да се произнесе (като отхвърли проекта на ДЧ).

2.2.5. И още: новият Протокол № 16 към ЕКПЧ ще позволява на върховните съдилища да отправят преюдициални запитвания до ЕСПЧ. Може в него да се предвиди⁵⁰ възможност и правителствата да правят такова запитване, преди да приложат съюзна норма, за която по-късно може да се окаже, че противоречи на ЕКПЧ, но вече да е налице нарушение, за което ДЧ ще отговаря... В този случай въпросът за компетентността няма да се поставя: преценката, макар условна, ще е на ДЧ – и ако ЕСПЧ установи, че съюзна норма е в основата на нарушението на ЕКПЧ, след това съюзните институции ще са длъжни да действат (СЕС твърди, че зачита практиката на ЕСПЧ, а според чл. 6 на ДЕС самият ЕС зачита ЕКПЧ), респ. последната дума отново ще е на СЕС.

Подобно разрешение **би могло да компенсира механизма на съ-ответника**. Вместо ЕСПЧ да пита СЕС за това чия е компетентността (за да прецени в крайна сметка кой е „виновен“), ЕС ще може сам да предотврати евентуалното нарушение. След като може на националните парламенти да се предостави преценка относно субсидиарността и пропорционалността (Протокол № 2 към Договорите), защо да не може на националните правителства да се позволи да преценяват спазена ли е ЕКПЧ?

Включително защото дори при евентуално присъединяване СЕС да бъде консултиран предварително, няма никаква гаранция, че ЕСПЧ ще прочете правилно (ще се съобрази напълно с) неговото произнасяне...

Затова е по-добре дори без присъединяване, ако една ДЧ е осъдена за нарушаване на Конвенцията, а стриктно е прилагала ПЕС, ЕС да се счита длъжен да измени ПЕС, за да не нарушава ЕКПЧ. И обратното: когато ЕС не пожелае да измени нормата, за която по същество ЕСПЧ е установил, че не е съобразена с ЕКПЧ, дори да е страна по ЕКПЧ, ефективна мярка спрямо него не е възможна...

СЕС твърди, че след присъединяването ЕКПЧ ще стане „обикновен международен договор на ЕС“ по чл. 218 на ДФЕС), но чл. 6, § 3 на ДЕС (ако не бъде

⁵⁰ Разбира се, за това вече ще е необходима волята на всички 47 държави – страни по Конвенцията...

изменен) ѝ отрежда роля на част от генералните принципи⁵¹, точно какъвто е и без присъединяване.

Разбира се, когато става дума за нарушение на ЕКПЧ, коренящо се в самите Договори, целият този механизъм ще е неприложим...

2.2.6. Във всички случаи може да се предвиди и възможност, когато една ДЧ бъде осъдена от ЕСПЧ да обезщети вреди от нарушение на ЕКПЧ, произтичащо от коректно прилагане на правото на ЕС, тази държава да бъдат обезщетявана (реимбуrsирана) от бюджета на ЕС (т. е. от Комисията)...

2.3. По отношение на стремежа за по-добра защита на правата на гражданите навярно може да се помисли за предоставяне от СЕС на допълнителни гаранции (в стил практиката след Золанге I, че и до днес) за защита на основните права в рамките на ЕС. За целта в Договорите следва да се предвиди процедура, подобна на индивидуалната конституционна жалба, по която частните лица да могат да атакуват пред СЕС всяка съюзна мярка, засягаща основните права (защитени от „букета“ по чл. 6 на ДЕС – генералните правни принципи, общите конституционни традиции, Хартата и Конвенцията). Разбира се, тук отново остава рисъкът от условност (липса на гаранции за бъдещата практика на СЕС)...

2.4. Най-трудно решим, но може би и относително по-пренебрежим, е въпросът за третия главен ценостен фактор в основата на волята за присъединяване на ЕС към ЕКПЧ: утвърждаването на ЕС като действителен „правов съюз“ с авторитет, позволяващ му да налага ценностите си в отношенията си с останалата част на света⁵². Този въпрос няма свое отделно разрешение – отговорът, макар и непълен, остава да се търси в разгледаните по-горе... И най-вече в устойчивата практика на СЕС (всячески?) да защитава основните права – най-вече чрез силния (макар също ограничен...) инструментариум на каталога, закрепен („потвърден“) в Хартата за основните права на ЕС.

Авторитетът на ЕС несъмнено е засегнат⁵³ – но той все още зависи в по-голяма степен от други фактори: неговата стабилност, липсата на двойни стандарти (например по отношение на ромите и/или другите мигранти), способността му ефективно да намира решения на големите проблеми – и при всяко от тях неотклонно да следва линия на висока защита на правата на човека (напр. по отношение на бежанците/мигрантите)....

...Разбира се, така предложените промени могат да решат само някои от проблемите. В този смисъл прави са някои от анализаторите, според които **редица от проблемите, които според СЕС Проектът на споразумение не разрешава (или създава), са факт и без присъединяване**: ЕСПЧ ще продължи да осъществява своя външен контрол над националните актове (по прилагане на ПЕС) в духа на практиката *Bosphorus* – и ЕС ще продължи да бъде „съден“, без да може да участва в процеса и да се защити. И всички изисквани от СЕС „гаранции“ (относно предварителното му произнасяне, относно зачитането на чл. 267 и чл. 344 на ДФЕС, относно недопускането на компетентност на ЕСПЧ в материала на външните отношения, където самият ЕС (почти) няма компетентност) пак ще отсъстват напълно! И съвсем уместен изглежда въпросът „Това ли предпочита Съдът на ЕС? И дали утре няма да е склонен да промени виждането си?“⁵⁴ ...

⁵¹ Тоест с по-висок ранг?! Подробно относно различните категории правни принципи като източник на Правото на ЕС виж подробно в Семов, А. Система на източниците на правото на ЕС. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2009.

⁵² Съгласно чл. 3, § 5 от ДЕС.

⁵³ „Несъмнено становището ще бъде използвано срещу ЕС и ще навреди сериозно на имиджа му, особено в момента, когато е толкова силно политическото напрежение в източната част на Европа. ...Какво ще може да се каже за този съюз, който разпространява своите ценности навън, но сам е неспособен да се подчини на външен контрол?“ – Jacqué, J.-P., Op. cit.

⁵⁴ Jacqué, J.-P., Ibid.

Ще остане актуален и въпросът за дуализма в защитата на правата на човека в ЕС⁵⁵...

Но вярно е и обратното: дори при евентуално присъединяване „ще възникнат въпросите за автономията и независимостта, за предоставените компетенции и възлагането на отговорността, за правния плурализъм – и то със съществени последици за защита на правата на човека в Европа”⁵⁶...

...

Въз основа на изложеното може да се заключи, че главата относно присъединяването на ЕС към ЕКПЧ и по-общо относно превърщането му в пълноценен правов съюз, снабден с ефективен собствен механизъм за гарантиране на основните права и подчинен на общоевропейския външен механизъм, не само не е затворена, но и не е прочетена до край... И докато чакаме изготвянето на нов проект, позволяващ желаното равновесие между зачитането на съществените особености на този уникален правен ред и постигането на реален външен контрол над неговите вътрешни актове, наложително е да се постигне яснота за действителните ни цели и възможните средства за постигането им. Дори защото присъединяването на ЕС към ЕКПЧ – така, както бе заложено в първичното право на ЕС – очевидно се оказа далеч по-трудно, отколкото авторите на историческата лисабонска редакция са очаквали.

Затова най-уместно ми се струва, докато стигнем до максималния резултат (присъединяване), да се опитаме да постигнем поне междинен (който може да се окаже и дълголетен) резултат – мерки, разрешаващи (поне частично) проблемите на не-присъединяването.

Идеи за някои от тях се опитах за споделя тук...

⁵⁵ Подробно виж в Семов, А. Проблематичната двойственост на режима за защита на правата на човека в ЕС след Лисабон. – В: Правото – изкуството за доброто и справедливото. (20 години Юридически факултет при ПУ „Паисий Хилендарски“)". Пловдив, Унив. изд. „П. Хилендарски“, 2013, с. 601-611.

Виж също:

Le Bot, O. Charte de l'Union européenne et Convention de sauvegarde des droits de l'homme : la coexistence de deux catalogues de droits fondamentaux, Revue trimestriel de droits de l'Homme, 2003/55, p. 796;

Costa, J.-P. La Convention européenne des droits de l'homme, la Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne et la problématique de l'adhésion de l'Union européenne à la Convention, EUI Working Paper Law, No 2004/5, European University Institute, Florence, Dep. of Law;

Spielmann, D. Jurisprudence des juridictions de Strasbourg et de Luxembourg: Conflits, Incohérences et Complémentarités. – In : Un agenda de l'Union européenne relatif aux droits de l'homme, Florence, Académie de droit européen, Institut universitaire européen, Bruxelles, Bruylant, 2001, p. 789;

Burgorgue Larsen, L. Le destin judiciaire strasbourgeois de la Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne, Mél. J.-P. Jacqué, Dalloz 2010, p. 145.

⁵⁶ **Kosta, V., Nikos Skoutaris, Vassilis Tzevelekos,** The EU Accession to the ECHR, Social Science Research Network (SSRN), July 2014, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2531930.